

DE JONGEN UIT DE KAISERHOFSTRASSE

VALENTIN SENGER

De jongen uit de Kaiserhofstraße

Hoe een Joodse familie op wonderbaarlijke
wijze de oorlog overleefde

Uit het Duits vertaald door Lucienne Pruijs

Nieuw Amsterdam

De uitgever ontving voor deze uitgave in het kader van schwob.nl
een subsidie van het Nederlands Letterenfonds

De vertaler ontving voor deze vertaling een projectsubsidie van het
Nederlands Letterenfonds

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door ondersteuning van het
Goethe-Institut

Oorspronkelijke titel *Kaiserhofstraße 12*

© 1978, 2010 Schöffling & Co. Verlagsbuchhandlung GmbH,
Frankfurt am Main

© 2020 Nederlandse vertaling Lucienne Pruijs / Uitgeverij Nieuw Amsterdam

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp bij Barbara

Omslagbeeld © Getty Images

Foto's privéarchief Irmgard Senger, Frankfurt am Main

Tekeningen Kaiserhofstraße 12 © Hans Busch, Frankfurt am Main, 1980

Foto auteur © Manfred Schad

NUR 320

ISBN 978 90 468 2697 3

www.nieuwamsterdam.nl

Mama

In mijn vroegste jeugdherinnering zie ik mezelf onder een ronde tafel met een blikken clown spelen die op een kar zit en tijdens het rijden een ezel de zweep geeft. Om me heen zijn veel benen, sommige met broekspijpen, andere met zijden kousen. Eén stel benen met zijden kousen is van mama. Als ik met mijn blikken ezelskar iets te ver onder de tafel vandaan durf te komen, trekken de benen op die plek zich onder de stoel terug. Dat geeft op de houten vloer elke keer een schrapend geluid. Af en toe geeft iemand een klopje op mijn hoofd, wat een liefkozing moet voorstellen. Naast me op de grond ligt ook nog een groene slang van allemaal houten schakels. Als ik de houten schakelslang bij zijn staart pak en optil, kronkelt hij alsof hij leeft, zelfs zijn tong komt naar buiten. Boven me blijven ze maar eindeloos praten.

De benen omsluiten me als de tralies van een kooi. In het gezelschap gaat het er erg luidruchtig aan toe, vaak wordt er ruzie gemaakt, zo klinkt het tenminste, en mama heeft het hoogste woord, haar heldere stem komt boven die van de anderen uit. Hoewel ik die stem de hele dag hoor, komt hij me nu vreemd voor, anders dan normaal. Ook mama's lach klinkt anders. Ze is dan wel hier, ik zou haar benen zó kunnen aanraken, maar toch is ze ver weg. De dungerande lorgnet die ze bij zulke bijeenkomsten opzet, versterkt die indruk nog eens. Bij het huishouden of het lezen van de krant heeft ze hem nooit op. Wanneer iedereen is gaan zitten, haalt ze hem met duim en wijsvinger, de andere vingers gespreid, uit het zwartgelakte blikken etui, trekt hem met beide handen uit elkaar en zet hem behoedzaam op haar neus. Als een muur staat de lorgnet tussen haar en mij in.

Zolang ik me kan herinneren, was mama altijd bezig. Haar werkdag telde zestien uur, haar werkweek zeven dagen. Ze deed niet alleen de hele huishouding voor een vijfkoppig gezin, maar naaide ook nog alles wat wij kinderen aanhadden. Maar haar zelfgemaakte kleren waren alleen praktisch, nooit gekleed, puur berekend op de groei en nooit helemaal pas, de jassen waren te groot, de korte broeken te lang en de blouses te wijd. Daarmee maakte ze ons in de straat tot het mikpunt van spot en op school tot buitenbeentjes. Toen ze voor mij ooit van een oude boodschappentas van bruin wasdoek een rugzak maakte voor de vakantie-speeldagen, riepen de andere kinderen me de hele zomer ‘Tassenbult’ na. Ze naaide ook voor andere mensen. Ze deed onze was én die van onze onderhuurder, een Joodse vertegenwoordiger, die haar zijn vuile spullen eigenlijk gaf om naar de wasserij te brengen. Om te zorgen dat het bedrog niet opviel, moest mijn zus Paula jarenlang gefingeerde nota’s van de wasserij opmaken. De onderhuurder deed alsof hij het niet merkte, maar Paula, die de nota samen met de schone was bij hem moest brengen, wist heel goed dat hij maar deed alsof. Mama behing muren, verfde plafonds en deuren, bekleedde de bank opnieuw en bovendien tolkte ze soms in de rechtbank en maakte vertalingen uit het Russisch in het Duits.

Als je me nu zou vragen: hoe heeft ze dat allemaal voor elkaar gekregen? dan moet ik met de handpalmen naar boven het Joodse antwoord geven: wel, ze heeft het voor elkaar gekregen! Hoe, weet ik niet, hoewel ik haar toch dagelijks gadesloeg. Ze legde het ene klusje alleen weg om aan het volgende te beginnen, ze rustte nooit uit, nam geen middagdutje of koffiepauze. Toen ze uiteindelijk door een ernstige hartkwaal gedwongen werd om permanent in bed te liggen, brak voor haar een vreselijke tijd aan.

De bedrijvigheid van mama was dwangmatig, het leek of ze het erom deed zichzelf met haar werk langzaam te gronde te richten. Ze werd boos als je het werk van haar wilde afnemen, als papa tegen haar zei dat ze eens moest gaan zitten en tien minuten niks

moest doen. ‘Wat ben jij een grote *goochem*,’* kon ze dan reageren, ‘en wie doet het werk dan? Jij soms?’ Papa zweeg en mama werkte nog verbeterer door.

En alsof ze niet genoeg te doen had met haar huishouden en alle zaken eromheen hield ze zich ook nog bezig met allerlei politieke verenigingen. Ze maakte tegelijkertijd deel uit van het bestuur van de linksgeoriënteerde Joodse Arbeiders-cultuurbond, van de Anti-imperialistische Liga en een actiegroep voor de afschaffing van de antiabortuswet, ze was actief bij de Rode Hulp en de Internationale Arbeidershulp, die allebei nauwe banden hadden met de Communistische Partij van Duitsland (KPD), waar ze zelf ook lid van was. Bijna elke avond moest ze naar een bijeenkomst of een vergadering, vaak kwamen haar politieke vrienden ook bij ons thuis, ze kwamen en gingen wanneer ze wilden en op elk uur van de dag, soms midden in de nacht. Onze woning was een uitwisselingsplaats voor informatie, een trefpunt en koffiehok voor overwerkte functionarissen.

Papa was overdag in de fabriek en ’s avonds moe. Na werktijd haalden Paula en ik hem bij de Hauptwache op van de tram. Dan had hij altijd een paar snoepjes of een stukje chocola voor ons, maar op vrijdag, betaaldag, ook weleens een hele reep of een klein speeltje van een van de straatkoplui die op die dag rond de fabriekspoorten goede zaken deden. Hij kon als hij had uitgeslapen, dat wil dus zeggen op zondag, heel grappig zijn. In een gesprek had hij de gewoonte om elke gedachte te larderen met een Russische of Joodse spreuk. Vroeg je hem iets, dan antwoordde hij vaak met een passend spreekwoord. Dat maakte veel indruk op me. Ook paste hij de Joodse eigenaardigheid toe om een vraag te beantwoorden met een tegenvraag, bijvoorbeeld ‘Waarom zou ik?’ of ‘Waarom zou ik dat niet?’

* Zie verklarende woordenlijst pagina 254-255

Hoeveel ik ook van hem hield, ik kon hem niet vergeven dat hij voor mij nooit een vader, maar meer een opa was. Toen ik geboren werd, was hij achtenveertig, in mijn herinnering een oude man met de typisch ronde rug van een vermoeide getto-Jood. In zijn gebogenheid kwam de hele tragiek van het Joodse leven tot uiting. Hij was te oud om met me rond te springen, te oud om een begripvolle vriend voor me te zijn, hij was altijd alleen maar goed en goeiig.

Als het erop aankwam, ging mama voor ons kinderen door het vuur, voor mij, voor de ruim anderhalf jaar oudere Paula en de vijf jaar jongere Alex. Maar omdat ze ook nog voor talloze andere dingen door het vuur ging, bleef er voor ons maar weinig tijd over en had ze het liefst dat we haar niet stoorden.

Je hebt in je leven altijd alleen het goede gewild, mama, voor ons, je gezin, en voor anderen, je politieke vrienden. Je hebt je opgeofferd. Je dood door hartproblemen was uiteindelijk de prijs die je daarvoor moest betalen. Als er een god bestaat en als hij rechtvaardig is, zal hij zijn armen hebben uitgespreid, ze om je heen hebben geslagen en je lang hebben vastgehouden. Mijn hele jeugd heb ik gewenst dat je me ooit zo zou omhelzen. Maar daar had je nooit tijd voor, je was altijd druk met andere dingen.

Ik voel de kussen van papa nog, zijn lippen, zijn baard, ik weet nog hoe hij me daarbij vasthield. Jouw kussen, mama, voel ik niet meer. Mij is alleen nog de onprettige geur bijgebleven als je de punt van een zakdoek over je vinger trok en erop spuugde om daarmee over mijn neus of mijn mond te vegen. Heb je me ooit een kus gegeven? Ik kan het me niet meer heugen.

De revolutionair

In december 1904 moest Moissej Rabizanovitsj, metaalarbeider en zoon van een groothandelaar in graan, uit Rusland vluchten. De tsaristische geheime politie, de Ochrana, zat achter hem aan. Moissej, die uit een vrome joodse familie kwam, had tot dat moment, hij was net vijfendertig geworden, een zeer bewogen leven geleid. Hij studeerde techniek aan de universiteit van Odessa, maakte daar deel uit van een illegale revolutionaire kring en brak zijn studie na tweeënhalf of drie jaar af omdat hij tot de slotsom was gekomen dat de politieke beïnvloeding onder de arbeiders voor een opstand tegen de tsaar belangrijker was dan studeren. Hij werkte enkele jaren in een revisiewerkplaats van de spoorwegen, werd vanwege subversieve activiteiten ontslagen, berecht en tot een jaar gevangenis veroordeeld. Tijdens zijn gevangenschap in een oude vesting bij Odessa liep hij een longaandoening op, waarvan hij tot zijn dood last hield. Zijn verschrikkelijkste ervaring in die tijd was een geseling ten overstaan van alle gevangenen omdat hij met andere politieke gevangenen had geprotesteerd tegen het slechte eten. Na zijn vrijlating vond hij werk in een Franse staalfabriek bij Odessa. Nadat bij een ernstig ongeluk twaalf arbeiders waren omgekomen, organiseerde hij rond de eeuwwisseling samen met enkele geestverwanten de eerste staking.

Op zijn zevenentwintigste trouwde hij met de destijds zeven-tienjarige Olga Soedakovitsj, hoewel haar ouders, die een visserijvloot en een visconservenfabriek aan de Zwarte Zee bezaten, tegen die relatie waren. Haar vader noemde hem een *bosjak* – wat zoveel betekent als een hongerlijder of armoedzaaier – die niet in staat

was een gezin te onderhouden; haar moeder nam het hem kwalijk dat hij zich van het joodse geloof had afgekeerd, treife* at, zich niet aan de sabbat hield en ook niet naar de synagoge ging. Toch konden de verwensingen van haar vader en ook de tranen van haar moeder niet voorkomen dat Olga Moissej volgde en naar Odessa vertrok, hoewel ze nauwelijks politiek geïnteresseerd was en al helemaal geen revolutionair. Daar maakte ze het begin mee van de eerste Russische Revolutie van 1905, die ook oversloeg naar de Oekraïense industrie, waarbij Moissej weer een leidende rol speelde. Na het neerslaan van de revolutie eind 1905 vluchtte hij en ging de illegaliteit in.

Olga woonde in een armoedige woning aan de rand van de stad en maakte zich ernstige zorgen om hem. Zo had ze zich het leven aan zijn zijde niet voorgesteld. Pas toen realiseerde ze zich dat ze de meeste dagen en nachten zonder man zou zijn en vooralsnog ook moest afzien van het krijgen van kinderen. ‘Ik kan het niet verantwoorden dat we kinderen hebben die mogelijk zonder vader groot moeten worden,’ placht Moissej te zeggen. ‘Wie weet wat er vandaag of morgen met mij gebeurt?’

Zijn naam stond in alle opsporingsregisters. In een avontuurlijke vlucht doorkruiste hij Oekraïne en Wit-Rusland en via Moskou bereikte hij Warschau.

Van daaruit hielpen politieke vrienden hem om de grens naar Duitsland over te komen. In maart 1906 kwam hij aan in Berlijn.

Die Russische emigrant, Moissej Rabizanovitsj, was mijn vader.

Dit verhaal van de vlucht uit het tsaristische Rusland komt bij papa vandaan, hij heeft het me zo verteld. Mama’s versie daarentegen klinkt heel anders, bij haar ontbreekt de glans van het revolutionaire heldendom: papa was uit Rusland gevlucht om niet in dienst te hoeven. In de Russisch-Japanse Oorlog van 1904-1905 werden voor het eerst ook Joden onder dwang gerekruteerd. Tot dan toe werden de Russische Joden niet waardig bevonden voor het leger. Maar voordat ze zich voor de tsaar lieten doodschieten, vluchtten

velen van hen naar het buitenland. Op die manier was papa naar Berlijn gekomen.

Ik neig ernaar papa's versie als de juiste te erkennen. Niet omdat die interessanter is, maar om andere redenen. Zo was papa zijn leven lang heel afstandelijk, hij ging nergens prat op en zei liever te weinig dan te veel. Daar komt bij dat hij op een dag op mijn aandringen over zijn leven in Rusland vertelde, en dat was geen heldenepos, maar de nuchter ter sprake gebrachte herinnering aan een tijd die voor hem geschiedenis was geworden en waarin hijzelf een ondergeschikte rol had gespeeld.

Alleen door herhaald vragen kreeg ik te horen dat hij bijvoorbeeld lid was geweest van een delegatie die onderhandelde met een afvaardiging van matrozen van de pantserkruiser *Potjomkin*, of dat hij meerdere malen als koerier naar Sebastopol was gestuurd, de thuishaven van de Zwarte Zeevloot, of dat hij medeoprichter was geweest van de eerste illegale bolsjewistische krant, genaamd *Borba*. Bovendien vertelde hij zo veel persoonlijke details over die tijd dat hij ze niet allemaal verzonnen kon hebben. Tegen mama's versie pleit ook het feit dat ze een meester was in het verdoezelen van haar en zijn verleden, uit angst dat dit het gezin ooit eens noodlottig zou kunnen worden. Alles wat haar vroegere leven betrof, dekte ze toe met leugens. Naar haar idee hadden wij alleen dan een kans om te overleven als alle details uit die tijd onherkenbaar werden gemaakt.

De Russische emigrantengroep in Berlijn nam papa op. De maanden daarna was hij uitsluitend actief voor de bolsjewieken, hij was beroepsrevolutionair geworden.

Een jaar later, in het voorjaar van 1907, voegde mama zich als balling bij hem. Maar ook in Berlijn zag ze haar man niet veel vaker dan thuis in Odessa. Hij was meestal onderweg en in de nazomer van hetzelfde jaar, zoals mama me vertelde, verdween hij heel plotseling uit de stad. Waarom is haar nooit helemaal duidelijk geworden. Hij bleef twee jaar weg. Waar hij in die tijd geweest was

en wat hij had gedaan, daarover bleef hij in het vage, en hij liet mij daarmee ruimte voor allerlei speculaties, die reikten van wapenkoper voor de Russische revolutionairen tot bommenlegger, van geheime koerier tot spion. Maar het kan allemaal ook veel onschuldiger zijn geweest.

Hij had het alleen over verschillende verblijfplaatsen in Zwitserland en was er heel trots op dat hij in Genève Lenin en diens vrouw Kroepskaja had ontmoet. Ook zag hij in Genève andere Russische revolutionairen, maar wat hij met hen van doen had, heb ik net zomin kunnen achterhalen als de reden voor zijn mysterieuze verdwijning.

In 1909 kwam mijn vader met een valse Russische pas uit Zwitserland terug naar Berlijn. Hij heette nu Jakob Senger en de meisjesnaam van zijn vrouw was Fuhrmann. Met zijn nieuwe pas en nieuwe naam vond er een ommekeer in zijn leven plaats: hij zette een streep onder zijn revolutionaire verleden, werd weer een wetlige, in het bevolkingsregister ingeschreven burger, huurde een woning aan de Schönhauser Allee en aanvaardde werk als draaier bij een liftfabrikant. Hij was intussen negenendertig.

In 1911 verhuisden mijn ouders naar Offenbach en enkele maanden later vandaar naar Frankfurt. Hier vond papa werk als revolverdraaier in de Adler-fabrieken. Desondanks leefde hij nog steeds met de angst dat ze hem op een dag zouden kunnen aanklagen vanwege zijn illegale verleden; hij vreesde dat de valse pas bij een politiecontrole zou worden ontdekt en hij en mama zouden worden uitgewezen. En hij maakte zich vooral zorgen dat zijn uitspraak hem eens fataal zou kunnen worden, want Duits heeft hij nooit goed gesproken, hij praatte altijd alleen Jiddisch. Ook later nog, gedurende de hele Hitlertijd.

De camouflage

Met de verhuizing naar Frankfurt begon de door mama geregiseerde camouflage, haar wanhopige streven hun verleden te laten verdwijnen of op zijn minst de sporen zo uit te wissen dat niemand hen kon traceren. De verhuizing naar Frankfurt was de eerste stap. Mama bedacht een geraffineerd plan: op het verhuisbiljet in Offenbach stond dat ze naar Zürich gingen. Daar zorgde papa voor een verblijfsvergunning, liet zich volgens de voorschriften registreren, bleef veertien dagen en schreef zich weer uit. Dat uitschrijfbewijs liet hij vervolgens aan de politieautoriteiten in Frankfurt zien zodat op zijn nieuwe inschrijfbewijs de aantekening verscheen: vorige woonplaats Zürich.

Hoe rustiger en bedachtzamer papa werd, des te actiever was mama. Papa leek moe te zijn, de punten van zijn ooit opgedraaide snor hingen nu naast zijn mondhoeken, hij liep sloffend. Mama daarentegen stapte uit de traditionele Joodse rol van ondergeschikte vrouw, nam de teugels van het gezin stevig in handen en bepaalde voortaan in haar eentje hun lot. Die rolverwisseling verliep geruisloos. Papa liet haar begaan; het leek erop dat hij niet eens anders wilde. Ook de gezinsplanning pakte mama op. In 1917, twintig jaar na hun trouwen, kwam mijn zus Paula ter wereld, in 1918 ik en in 1923 mijn broer Alex.

Ondanks al haar voorzorgsmaatregelen had mama echter niet bedacht dat het in zo'n liberale en kosmopolitische stad als Frankfurt, waar joden en christenen al eeuwen naast elkaar woonden, ooit levensgevaarlijk zou kunnen worden om jood te zijn. Daarom had ze er geen bezwaar tegen dat in het bevolkingsregister bij onze naam 'godsdienst: mozaïsch' stond.

Ondanks papa's revolutionaire verleden voelden mijn ouders zich altijd verbonden met het jodendom, ook al waren ze slechts formeel lid van de Israëlitische Gemeente*, hadden ze er nauwelijks contact mee en was er van het joodse leven waarin ze waren grootgebracht niet veel meer overgebleven dan een stuk of wat weemoedige herinneringen: een Joodse *mamme**; geborgenheid in de grote familiekring; een vrome vader die voor het sabbatmaal de kidoesj, de zegening, over een glas wijn zong en biddend het brood brak; de herinnering aan Poerim*, het lawaaige feest van de kinderen; het volgens mozaïsch recht onder een choepa* voltrokken huwelijk.

Papa ging bij gelegenheid met mij naar de liberale synagoge in de Freiherr-vom-Stein-Straße. Mama zette me thuis al een alpino-petje op, dat ze uitsluitend voor mijn synagogebezoek had klaarliggen. Papa pakte zijn zwarte vilthoed, die eveneens alleen voor dit vrome doel bestemd was en voor de rest van de tijd in een stoffen hoes op de bovenste plank in de kledingkast lag. We gingen meestal op joodse feestdagen en uiteraard altijd op Jom Kipoer, Grote Verzoendag. Het bezoek aan de synagoge op deze belangrijkste feestdag voor de joden, waarop je berouw toont over alle misstappen van het afgelopen jaar, een hele dag bidt en dan weer smeteloos voor God staat, was iets heel bijzonders voor mij. Papa nam me onderweg bij de hand, wat hij anders alleen bij uitzondering deed, en hield me de hele tijd vast. Hij legde me de betekenis uit van Rosj Hasjana, het nieuwjaarsfeest, van Jom Kipoer en de tussenliggende tien boetedagen, en hij vertelde me hoe ze die belangrijke feestdagen thuis in Rusland hadden gevierd. Dan sprak hij over het merkwaardige van Grote Verzoendag en hij was het er helemaal niet mee eens dat je op één enkele dag ongedaan kon maken wat je op de andere driehonderdvierenzestig dagen van het jaar had gezondigd. Hij zei dat de Talmoedgeleerden zo'n uitleg van de verzoendag weliswaar zouden afwijzen en zouden zeggen dat je de goddelijke rechter niet kunt bedriegen, maar ze zouden toch accepteren, zoals de praktijk is in de gehele joodse wereld,

dat één dag van berouw voor het schrappen van een heel jaar van zonden volstaat. Dat was niet goed, zei hij, en ik gaf papa gelijk.

Daarbij moet je weten dat op Jom Kipoer alle Joden, of ze vroom zijn of niet, naar de synagoge gaan om de zonden van het verleden te berouwen. Degenen die berouwvol zijn, worden daarvoor rijkelijk beloond, doordat ze uit het grote boek van God worden geschrapt, waarin alle misstappen staan geregistreerd die iedere persoon in de loop van het afgelopen jaar heeft begaan en waarvoor hij anders na zijn dood door God ter verantwoording zou worden geroepen. Als een Jood niet van die gelegenheid gebruikmaakt, dan blijven, als de zon ondergaat en het grote boek weer sluit, zijn zonden nog een jaar schriftelijk vastgelegd.

Volgens papa was het geen wonder dat de synagogen die dag barstensvol zaten. Wie wilde nou die unieke kans voorbij laten gaan om die vervelende aantekeningen voor een heel jaar te schrappen door een paar uur te bidden, spijt te hebben, berouw te tonen en dan weer een goed mens te zijn. Hij betwijfelde of God zo onrechtvaardig moest zijn; maar omdat papa kennelijk niet helemaal zeker wist of God niet toch een boekhouding voerde over alle zonden en op Jom Kipoer daadwerkelijk vergiffenis schonk aan degenen die berouwvol waren, ging hij elk jaar weer met mij naar de synagoge, soms al op de avond ervoor, het begin van de hoogtijdag, wanneer ter inleiding het ‘Kol Nidrei’* werd gezongen.

Dan stond ik ingeklemd tussen de biddende menigte ergens achter in het godshuis, bijna tegen de muur – papa en ik bleven altijd staan – en zag ik verder niets dan de zwarte jassen van degenen die voor me stonden; papa stond achter me met zijn handen op mijn schouders. Ik hoorde de monotone zingzang van de biddende gemeente en af en toe alleen de stem van de voorzanger. Ik merkte hoe de ritmische bewegingen van de biddende mannen in het midden, die ik niet kon zien, soms verder golfden tot de laatste rijen van de staande gemeenteleden. Hoewel ik niets kon zien en ook niets van de gebeden begreep, en we al met al toch een paar

uur in de synagoge doorbrachten, verveelde ik me geen minuut, ook ik raakte gefascineerd door het gezamenlijke bidden.

En omdat Jom Kipoer niet alleen de dag van verzoening is met God, maar ook met alle mensen, werden er al op weg naar de synagoge eindeloos veel handen geschud en later op weg naar huis helemaal; iedereen wenste iedereen het beste; sjalom en zand erover. En wij kinderen maakten er een lolletje van en speelden ook verzoening.

Ik voelde dat mijn ouders niet zomaar meededen aan dit ritueel omdat ze er in hun Joodse vriendenkring niet onderuit konden – het was eerder hun mozaïsche traditie waar ze steeds weer naar terugkeerden. Ze konden niet anders. De grappen en *maises** die papa van tevoren en naderhand over Grote Verzoendag vertelde, moesten weliswaar laten zien hoe weinig serieus hij die godsdienstige gebruiken nam, maar ze benadrukten in werkelijkheid alleen de band met de joodse godsdienst.

Als mama achter de naaimachine zat om voor onbekenden een blouse of een jurk te maken, riep ze me soms bij zich en vertelde iets over de geschiedenis van het Joodse volk, bijvoorbeeld over de bevrijding van de Perzische Joden door Ester en Mordechai, of over de strijd van de zeloten tegen de Romeinen in de Joodse Oorlog, of ook alleen hoe het er vroeger bij haar thuis aan toeging. Zij was het ook, niet papa, die me op een dag vertelde dat de familie Rabizanovitsj *kohaniem** waren die in de mannelijke lijn veel in Zuid-Rusland bekende rabbijnen hadden voortgebracht. Ook mijn opa, zei ze, had het rabbijns seminarium bezocht. Maar de reden waarom hij geen rabbijn en slechts een graanhandelaar was geworden, vertelde ze me niet.

Uit enkele toespelingen van papa heb ik geconcludeerd dat mijn opa, die ik helaas nooit heb gekend, de geneugten van het leven blijkbaar heel goed wist te waarderen. Het was een knappe man – ik kon me daar aan de hand van een bewaard gebleven daguerreotypie van overtuigen – die graag de roebel liet rollen en meer hield van vrouwen en lanterfanten dan van studeren. De

levenswandel van de rabbinaatstudent Rabizanovitsj ging niet samen met de wetten van de rabbijnse deugd en hij moest ervan afzien om ooit het geestelijke hoofd van een joodse gemeente te worden.

Mama zei dat het een eer was om bij een familie van kohaniem te horen. Die wetenschap deed me goed en liet me een beetje uitstijgen boven de leegte van ons tweehoog-achter-bestaan. Helaas gaf papa helemaal niets om die eer. Hij meende met een knipoog dat er bij de joden inmiddels net zoveel kohaniem waren als Jezus-relikwieën bij de christenen.

De besnijdenis

Ook papa deed zijn best om zijn kinderen in de Joodse traditie op te voeden. Hij nam me niet alleen mee naar de synagoge en sprak met me over Joodse geboden en gebruiken, maar verklaarde me ook de Hebreeuwse lettertekens, leerde me het chanoekalied* en ging op een dag met mij naar de Joodse begraafplaats. Dat was belangrijk voor mij omdat ik geen familieleden in Duitsland had en daardoor ook nooit een sterfgeval in de familie. Dus wist ik ook niet hoe de Joden om hun doden rouwen en hoe ze hen gedenken. Ik heb in mijn leven nooit een opa of oma, oom of tante en neef of nicht gekend; ze waren allemaal in Rusland gebleven of naar andere landen geëmigreerd. Dat kan mijn ontwikkeling en die van mijn broer en mijn zus wezenlijk hebben belemmerd, want de traditionele Joodse familie met haar luidruchtige chaos van 's morgens vroeg tot 's avonds laat, de steeds terugkerende opwindning voor de sabbat, de overdreven zorg voor de kinderen en de eerbied voor de ouderen geeft het Joodse individu pas zekerheid en zelfvertrouwen.

Het enige familielid dat ik ooit heb leren kennen, was een nicht van mama, Taja Baumstein, een buitengewoon mooie en temperamentvolle vrouw naar wie de mannen op straat zich omdraaiden. Ze had in de jaren twintig een paar semesters aan het Dr. Hoch's Konservatorium in Frankfurt gestudeerd en in die tijd bij ons gewoond. Daarna was ze getrouwd en met haar man naar Toulouse verhuisd. In 1937 zag ik haar daar weer toen ik met haar hulp een inreisvisum naar Frankrijk kreeg, en daarna begin 1946 in Höchenschwand in het Zwarte Woud, in het door Frankrijk bezette deel van Duitsland, waar ze kuurde. In de tussentijd waren er verschrikkelijke dingen gebeurd. Haar man was in het concen-

tratiekamp Buchenwald door verdrinking vermoord, zoals medegevangenen haar later vertelden, en zichzelf zat drie jaar gevangen in het concentratiekamp Ravensbrück, waar SS-artsen medische experimenten op haar benen hadden uitgevoerd. Taja kon zich alleen moeizaam met een stok voortbewegen en toen ze haar broekspijpen optrok, zag ik twee benen die helemaal onder de littekens zaten en op verschillende plaatsen nog steeds etterden. Er waren hele stukken uit de kuiten gesneden. Een paar maanden later beroofde ze zich van het leven.

Ik zal nooit vergeten hoe papa met mij tussen de rijen graven door liep van de oude Joodse begraafplaats in de Rat-Beil-Straße. Hij liet me de verschillende symbolen op de grafstenen zien en legde uit waarom er op veel graven steentjes lagen. Daarna gingen we op een muurtje zitten en vertelde papa me hoe de Joodse overlevering vereiste – geheel in tegenstelling tot de christelijke traditie – dat de begrafenis met een eenvoudige houten doodskist zo snel en simpel mogelijk moest plaatsvinden en dat de nabestaanden zeven dagen sjivve moesten zitten, dat wil zeggen dat ze als teken van rouw thuis zonder schoenen op lage krukjes zaten en het condoleancebezoek ontvingen. Maar daarna, zo ging hij verder, moest de rouwende familie zich weer op het aardse leven richten, hoewel op de sjivve nog dertig rouwdagen volgden; alleen bij de dood van een vader of moeder duurde de rouwtijd een heel jaar. En dat de joodse godsdienst vereiste dat de doden met rust gelaten werden zodat de wonden konden helen die de dood had geslagen. Dat was ook de reden waarom de Joden maar zelden naar een begraafplaats gingen, hoewel ook zij in een leven na de dood geloofden, in een toekomstige wereld waarin de rechtvaardigen rijkelijk werden beloond en de zondaars hun verdiende straf kregen. Of papa in een hiernamaals geloofde, weet ik niet, maar na alles wat hij me vertelde, zou het heel goed zo geweest kunnen zijn, zo'n houding zou bij hem hebben gepast.

Toen mijn broer Alex werd geboren, was er acht dagen later een groot feest bij ons. Papa bleef thuis van zijn werk, hij ruimde al

voor dag en dauw de woning op en maakte alles brandschoon. Hoewel mama uit haar kraambed was opgestaan en weer als vanouds in het huishouden bezig was, deed papa die ochtend al het werk alleen. Mama moest op de bank blijven zitten en mocht zich hooguit om het pasgeboren kind bekommeren, het de borst geven en verschonen. Het kind kreeg zijn mooiste wollen vestje aan. Ook mijn zus Paula en ik moesten onze mooiste kleren aantrekken, onze schoenen poetsen en onze handen wassen, en papa en mama hadden zich eveneens mooi aangekleed.

Toen was het plechtige moment daar: de moheel, de besnijder, kwam binnen, stipt op tijd en met afgemeten stappen, zich bewust van zijn gewichtigheid, gekleed in een zwarte kaftan en op zijn hoofd een stijve zwarte hoed. Hij bracht een jonge assistent mee, die een versleten leren tasje droeg; daarin zaten de benodigdheden voor de *bries miele*, de besnijdenis. In de grote kamer achterin, de ouderslaapkamer, legde mama de kleine Alex op het bed het dichtst bij het raam, zodat de moheel voor zijn rituele handeling het beste licht had. De baby hilde nu al hartverscheurend, alsof hij vermoedde wat hem te wachten stond. Ze legde nog een doorgestikt zijden kleed onder hem en trok toen zijn kruippakje uit. De bedachtzame en praktische moheel schoof eerst een linnen doekje tussen de babybiljetjes en het zijden kleed en sprak toen een gebed uit. Om te zorgen dat de moheel niet gestoord werd, moesten de toeschouwers van de besnijdenis – een paar vrienden van de familie, mijn zus en ik met alpino-pet – aan de andere kant van de echtelijke bedden gaan staan. Alleen papa en mama bleven in de buurt. Papa had zijn zwarte vilthoed opgezet. De assistent reikte de instrumenten aan en de moheel, die zijn colbertjasje aanhield maar de mouwen omsloeg, begon aan zijn werk.

Het geschreeuw van de arme Alex ging door merg en been toen het kleine stukje voorhuid werd weggesneden. Ik was nog heel klein en kon daarom van de ingreep zelf niet veel zien. Het ging allemaal heel snel, Alex kreeg er ten slotte een verband om, waarna de mo-